

Artikel

NAAR HET ABSOLUTE POSITIVISME (1909)¹

Abel Rey

Vertaald door Massimiliano Simons en Hannes Van Engeland

Vanaf het begin van de Griekse wijsbegeerte tot aan de 19e eeuw is filosofie het werk van wetenschappers geweest. Filosofie² en wetenschap werden doorheen de traditie zo gemengd dat het vaak quasionmogelijk is om zuiver wetenschappelijke van filosofische ideeën te scheiden. Voor tijdgenoten was elke opdeling tussen deze twee velden in ieder geval onmogelijk. Ook wij kunnen amper het onderscheid maken, behalve door dat als wetenschappelijk te beschouwen wat sindsdien zo is geworden, dat wil zeggen enkele specifieke en zeer precieze resultaten; en als filosofisch dat wat min of meer hypothetisch is gebleven, dat wil zeggen de algemene opvattingen die niet zozeer op specifieke feiten betrekking hebben, maar op de grotere gehelen.

Maar deze algemene opvattingen presenteerden zich bij hun auteurs steeds als het natuurlijk en noodzakelijk eindproduct van detailstudies en zuiver wetenschappelijk onderzoek. Het betrof een blik op de uitgestrekte horizon aan het einde van het beklimmen van een moeilijke bergtop. Elke wetenschapper had de voorkeur voor een systeem van de natuur, het universum volgens het erfgoed dat hij heeft overgeërfd en opgebouwd. De taak was doenbaar, zelfs eenvoudig, aangezien het erfgoed beperkt was. Een getalenteerd of geniaal persoon kon een geheel overzicht verkrijgen. Het merendeel van de Griekse filosofen, de grote scholastici en renaissancewetenschappers beheersten alle wetenschap van hun tijdperk meesterlijk. Het is dus niet verwonderlijk dat wetenschap bij hen natuurlijk, als vanzelf, resulteerde in een systeem van de natuur in zijn geheel, een algemene visie op het universum, een filosofie.

Het lijkt erop dat deze toestand vandaag onmogelijk is. Wetenschap is zo complex geworden dat de grootste wetenschappers, zolang ze streng en wetenschappelijk te werk willen gaan, steeds gedoemd zijn te werken binnen een vrij restrictief domein. Dat gespecialiseerd werk geeft nauwelijks aanleiding tot algemene opvattingen die het geheel van onze kennis omvatten; of anders zullen deze algemene opvattingen slechts een verre verwantschap hebben met het wetenschappelijke werk. De grote oorzaak van de scheiding sinds het einde van de 18e eeuw tussen wetenschap en filosofie ligt in deze noodzaak tot specialisatie binnen wetenschap. Er zijn ook minder belangrijke, bijkomstige oorzaken, maar

de primaire oorzaak die we niet kunnen aan de kant schuiven, is de bovenstaande.

Eigenlijk zijn er al sinds de 17e eeuw, ten tijde van Descartes en Leibniz, grote wetenschappers die bijna zuiver wetenschapper zijn, zoals Newton, en grote filosofen die zuiver filosoof zijn, zoals Spinoza en Malebranche. Maar zelfs ondanks het feit dat Spinoza en Malebranche geen grote wetenschappers waren, kenden zij de wetenschap van hun tijd wel goed: Spinoza was een uitstekend meetkundige en, van de andere kant, kon Newton niet anders dan ook een reeks filosofische opvattingen ontwikkelen. Hetzelfde zou gezegd kunnen worden van de encyclopedisten, of ze nu eerder wetenschapper waren of eerder literatoren en filosofen. Ook voor Kant geldt hetzelfde, hoewel recent zijn wetenschappelijke eruditie regelmatig is aangevallen, niet zonder grond, en ondanks het feit dat hij het was die na de *Kritiek van de zuivere rede* [1781] het moment aanving waar filosofie zich bewust en vrijwillig onafhankelijk maakte van de wetenschap.

Zijn opvolgers hebben enkel dit tweede element, de opsplitsing verder opgenomen. Het Duits idealisme had niets met de wetenschap van de 19e eeuw, tenzij wat vergezochte verbanden. Hetzelfde geldt voor het Frans spiritualisme. Zij die tegen deze filosofie ingingen, zoals Comte en de positivisten of zoals de materialisten, werden ofwel snel achterhaald, ofwel maakten ze een zuivere karikatuur van wetenschap – ik heb het over een aantal materialisten – of versterkten de scheiding tussen filosofie en wetenschap door de nutteloosheid van de eerste in de verf te zetten. Ik kan stellen dat tot amper dertig jaar geleden op de vraag die ik hier stel – Is een wetenschappelijke filosofie mogelijk? wat vertaald kan worden in een tweede vraag: moet er een rechtstreekse link bestaan tussen filosofie en wetenschap? zowel door wetenschappers als filosofen tot het meest eenduidige negatieve antwoord zou worden besloten.

Iedereen dacht hetzelfde over deze vraag: de wetenschap moest absoluut onafhankelijk blijven van de filosofie. De filosofie kwam neer op metafysica en ontwikkelde zich op een totaal ander niveau, boven of naast de wetenschap. Er was geen verband of brug tussen deze twee domeinen. Onverschillige metafysici zagen wetenschap zich bewegen in het relatieve, het half-ware, of preciezer in de schijnbare waarheid; op bescheiden wijze reserveerden ze de echte, absolute waarheid voor zichzelf. Wetenschappers zagen het metafysisch verlangen en de vragen die het stimuleert als een luxe waar enkel de kunst een antwoord op diende te geven. Filosofie was de vlucht van de individuele verbeelding. Zo'n halve eeuw geleden, heeft de wetenschapper-redacteur [Théodule Ribot] van dit tijdschrift [*Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*] in zijn beroemde voorwoord van zijn *Psychologie anglaise contemporaine* [1870], bewonderenswaardig de stand van zaken omtrent deze vraag scherpgesteld.³ De wetenschap vormt zichzelf, conform aan de ideeën van Kant en Auguste Comte, door alle vragen over de natuur en oorsprong van de dingen te elimineren. De wetenschappelijke natuurkunde is een natuurkunde zonder materie; de wetenschappelijke biologie is een biologie zonder theorie van het leven; de wetenschappelijke psychologie is een psychologie zonder ziel. De filosofie verwordt tot louter metafysica, een

gedicht zoals [Lucretius'] *De Natura Rerum*. Ze zal enkel gewaardeerd worden vanuit een esthetisch en geen logisch oogpunt. Nu, we kunnen allen wel zeggen dat we de aanlokkelijkheid van deze opvatting ooit hebben gevoeld. Zeker voor zij onder ons met een duidelijke voorkeur voor de positieve en reële zijde van problemen en dingen, leek deze opvatting zo natuurlijk dat ze zich zonder discussie oplegde. Wetenschappelijke filosofie was een mythe.

Maar sinds enige tijd hebben zich nieuwe feiten geproduceerd. Gegeven dat het feiten zijn, zijn ze belangrijker en positiever dan meningen. Ze nodigen ons uit, zo lijkt het, om het verband tussen de filosofie en de wetenschappen te herzien. Vooraleer we deze herziening aangaan, is het belangrijk dit verband zelf op zijn werkelijke plaats te situeren en het geschil zoals het er nu uitziet te specificeren. Het is geen kwestie, en kan het ook niet zijn, van het bevragen van de wetenschappelijke methoden, alsof we tegen de wetenschappen dezelfde rechtszaak zouden opstarten die zijzelf tegen de filosofie hadden aangespannen, toen zij zich ervan afscheidden om zich op positieve wijze te grondvesten. De constitutie van de positieve wetenschappen doorheen de eeuwen is een feit. Dat de wetenschappelijke vooruitgang geheel te wijten was aan deze afscheiding is een ander feit. De wetenschappelijke methodes hebben tenslotte al zo'n tweeduizend jaar hun bewijzen daarvoor aangeleverd. De zorg voor verificatie en het beheer van die verificatie bakenen op voldoende wijze het wetenschappelijk domein af. En niets zou verder van ons denken afstaan dan de wil om in deze strakke orde van methodes het losse spel van de dialectiek en de obscuriteiten van het onkenbare te herintroduceren. De duidelijke opvatting over positiviteit die men in de 19e eeuw had zal altijd behouden blijven, namelijk dat de wetenschap, of zij nu op empirische basis iets bevestigt of iets aantoot, strikt onderscheiden is van de filosofische hypothese en dit ook moet blijven. Er is, zo men wil, een wetenschappelijke verworvenheid die zich opdringt (misschien beperkter dan men zegt of gelooft) en die toelaat filosofische conclusies te trekken, zonder dat men voor de erkenning of correctie van die verworvenheid beroep moet doen op filosofische overwegingen. Samengevat kan en moet deze wetenschappelijke verworvenheid in geen geval voorgesteld worden als een gevolg van filosofische speculaties. Ze staat er los van. Zelfs meer, en dat is het vertrekpunt van het positivisme dat we hier op de spits willen drijven: deze verworvenheid stelt zich ertegenover [tegenover de algemene filosofische overwegingen] als een ongrijpbare grens waarnaar elke filosofische speculatie zich noodgedwongen moet schikken, tenzij ze absurd wil zijn. De stelling van Ribot blijft op dit punt overeind, wat ook de kern is van zijn betoog: wetenschap is allereerst een reeks proposities waarover de filosofie geen jurisdictie heeft.

Maar de wetenschap is niet alleen dat. En vandaag lijkt iedereen het erover eens dat ze verre van alleen dat is. Ze is een levend organisme, veel flexibeler en veel complexer. Zoals elk organisme of, zo je wil, zoals elke menselijke instelling, zoals elke menselijke voorstelling, evolueert ze ook. Bovendien, nogmaals zoals elk organisme of menselijk instituut, evolueert ze anders dan hoe een

sedimentslaag, korrel per korrel, toeneemt. Het is geen mozaïek van stukken en onderdelen die aan elkaar zijn toegevoegd, zoals bij toevallige ontdekkingen. Ze evolueert op een continue wijze, zowel in de opeenvolging van momenten [*instants*] als in haar gehele omvang op een bepaald moment. Ze evolueert en bloc, als ik het zo kan stellen, door onophoudelijke transformaties van haar theorieën, haar universele conceptie en zelfs van haar algemene [zelf]opvatting. Elke specifieke transformatie heeft zijn impact op het geheel. Exacter: het geheel transformeert zich eindeloos, en die transformatie brengt transformaties van de delen met zich mee, zoals bij alles wat leeft. En zelfs als de onderdelen (zoals de experimentele en demonstratieve verworvenheden) dezelfde blijven, natuurlijk wel in aantal toenemend, evolueert de contextuur waarin ze intreden, en waarmee ze zich eerder combineren dan vermengen, de synthese die ze zo vormen is als een levende eenheid en tot in haar kern doordrongen van saamhorigheid.

Als men ook maar enigszins kijkt naar de wetenschapsgeschiedenis, lijkt het me onmogelijk tegen de vaststelling van dit feit in te gaan. In elk geval geven hedendaagse wetenschappers het stuk voor stuk toe, met name de wiskundigen en natuurkundigen, dus zij die de minst gebrekkige wetenschappen cultiveren, diegenen waar de definitieve verworvenheden het meest aanzienlijk zijn. Zij zeiden en zeggen het keer op keer. Om de meest diverse denkwijzen en filosofieën eruit te pikken, kan ik verwijzen naar: [Evariste] Gallois, [Charles] Hermite, [Jules] Tannery, [Henri] Poincaré, [Pierre] Duhem, [Ernst] Mach, [Wilhelm] Ostwald, [Carl] Holtzmann, [Hendrik] Lorentz, [Joseph] Larmor, en degenen die er in de natuurkunde naar streven om de elektronische materietheorie⁴ op te zetten: hun inspanning is het bewijs van wat ik naar voren breng.

We vinden onszelf hier geconfronteerd met een eerste feit: hoe positief wetenschappers ook willen zijn, en op wetenschappelijk gebied zijn ze het vandaag allen in de volle zin van de term, ze schrikken niet voor algemene opvattingen terug, voor zaken die het bescheidenere en schuchtere 19e-eeuwse positivisme als filosofisch zou hebben bestempeld. Ze zoeken antwoorden op vragen die nog steeds binnen het domein van de filosofische vragen vallen en die, zonder vooringenomenheid, de kern van dat domein uitmaken. Om die vragen te beantwoorden gaan de huidige wetenschappers alleen niet te werk zoals 19e-eeuwse metafysici. Ze pakken deze vragen aan zoals filosofen dat deden voor de scheiding tussen filosofie en wetenschap – weliswaar op voorzichtigere en minder algemene wijze, want deze vragen lijken omwille van de stapsgewijze wetenschappelijke vooruitgang elke dag complexer en moeilijker te worden. Deze huidige wetenschappers erkennen ook duidelijk dat ze niets definitiefs bouwen. Ze stellen eenvoudig vast wat de wetenschappelijke methodes en huidige toestand van onze kennis toelaat, en zelfs op een bepaalde manier ter vaststelling opdringt. Dit omdat ze beseffen dat er geen wetenschap is zonder syntheses, algemene theorieën, algemene opvattingen, pogingen om het geheel te overschouwen, resultaten erin te situeren en te classificeren. Ze verkondigen, steeds opnieuw, dat ongeacht de kans dat de huidige uitkomsten niet die van morgen zullen zijn, toch

iets van de huidige uitkomsten in die van morgen zal overblijven, zelfs meer dan men denkt – maar in een vorm die de huidige uitkomsten soms bijna onherkenbaar maakt in die van morgen. Want er is geen sprake van een simpelweg naast elkaar plaatsen van resultaten, maar van hun intieme integratie en combinatie. De huidige opvattingen zijn de noodzakelijke voorbereiding voor de opvattingen van morgen, een noodzakelijk moment in de continue progressie van de wetenschappelijke organisatie, zoals het uiterlijk van de rups de noodzakelijke voorwaarde is voor het uitzicht van de vlinder, zonder dat er van enige gelijkenis sprake is, en toch zonder dat er van iets anders sprake is dan een normale en continue ontwikkeling van de een naar de ander. De theorie, de algemene hypothese, de filosofie van de wetenschap wordt dus geïmpliceerd door de positieve wetenschap zelf; en de wetenschappers willen dat zij geïmpliceerd wordt. Het is een behoefte, een noodzaak. Dat is altijd zo geweest, wat niet moeilijk aan te tonen is, ook al beweerde men het tegendeel: anders was er geen wetenschap geweest. Het is dus een historisch feit. Ik sta erop dat het een feit is. Aangezien ik een afkeer heb voor algemene ideeën, vrucht van de individuele verbeelding, wil ik hier niets meer dan enkel een paar feiten belichten.

Laten we het nu eens van de kant van de filosofen bekijken. Dan ontdekken we een tweede feit, intiem verbonden en zelfs bijna convergerend met het eerste feit.

De huidige filosofen hebben bijna allemaal de behoefte gehad om te breken met de traditie van de vorige eeuw, met de routine van het Duits idealisme of het Frans eclectisme [van Victor Cousin]. Met uitzondering van enkele zeldzame laatkomers zoals [Rudolf Christoph] Eucken, zien zelfs zij die het meest overtuigd zijn dat wetenschap tekortschiet en vervolledigd moet worden met een eigen, metafysische methode, zoals [Charles] Renouvier, [Arthur] Hannequin, [Octave] Hamelin, [Henri] Bergson, [Émile] Boutroux, enzovoort, in dat eender welke filosofische speculatie dient ingeleid te worden door de wetenschappelijke cultuur, de grondige studie van de wetenschap, het respect voor haar stellingen en methode. “Laat niemand hier binnenkomen, die geen verstand heeft van meetkunde,” zei Plato. Tegenwoordig hebben zoveel andere wetenschappen zich bij de meetkunde gevoegd dat filosofen liever stellen: “Laat niemand hier binnenkomen, die geen verstand heeft van de wetenschappelijke cultuur.” Dit tweede historische feit bevestigt het eerste. De toenadering, tijdelijk verbroken tussen wetenschap en filosofie, lijkt zichzelf te herstellen. Ik zal niet zeggen: ze staan dicht bij elkaar dan ooit, maar eerder zo dichtbij als het altijd was, want het kan niet dichtbij zijn dan in het hellenisme of cartesianisme. En we zullen zien dat, verre van een aanval op de positieve geest, het misschien slechts haar nieuwe en laatste zuivering en precisering is, haar definitieve afronding.

Betekent dit dat het positivisme van Auguste Comte in feite slechts een tijdelijke dwaling was en dat de traditie gewoon weer wordt opgenomen, door als het ware over de 19e eeuw heen te springen?

Het zou van een aardig foute historische geest getuigen te denken dat een

seculiere transformatie een te verwaarlozen toeval is. Nee, tussen de wetenschappers-filosofen van gisteren en vandaag bestaat er een groot verschil: het verschil dat het resultaat is van specialisatie. Is dat niet een van de voornaamste motieven achter het ontstaan van de positivistische filosofie van Comte en is het ook niet datgene wat de positieve geest in het 19e-eeuwse denken verder deed ontwikkelen? Terwijl vroegere wetenschappers door de universaliteit van hun kennis naar een algemeen systeem van het universum werden geleid, – en zij die zich uitsluitend aangetrokken voelden door filosofische algemeenheden (zoals Spinoza) op z'n minst uit de eerste hand geïnformeerd konden worden – kunnen wetenschappers vandaag zich nog slechts verdiepen in gespecialiseerde delen van het wetenschappelijk domein. Ze komen enkel tot filosofische algemeenheden omtrent hun specialiteit. Tenminste, ze hebben enkel daar gezag, en als ze daarbuiten gaan, zijn hun resultaten inferieur aan die van metafysici zonder wetenschappelijke cultuur, want deze zijn superieur op literaire en esthetische gronden. Vandaar de noodzaak, die Comte goed inzag, om naast de wetenschap een nieuwe specialiteit te voorzien: de filosofie.

Alleen, als deze opvatting juist is, lijkt het erop dat hij het meteen verpeste door de definitie die hij eraan gaf. De filosoof zou zichzelf boven de wetenschapper plaatsen en zou van de generaliserende wetenschappers zijn specialiteit maken. Zo erg zelfs dat men hem zou vragen wat het moeilijkste en meest delicate is in het wetenschappelijk werk, wat de bekroning zou moeten zijn van dit werk, wat bijgevolg de meeste wetenschappelijke cultuur en genialiteit vereist van degene die, per hypothese, hier het minst over beschikt. Dat kwam neer op het verwarren van wetenschappelijke filosofie met wetenschapspopularisering. Dat veroordeelde de filosofie om voortdurend achter de wetenschap aan te hinken, om nooit actueel en bijgevolg altijd nutteloos of zelfs schadelijk te zijn. Ten slotte impliceert het een verwarring tussen het algemene en het vage; dat terwijl we, als we tot een bruikbare veralgemening willen komen in de wetenschap, vooral duidelijkheid en precisie nodig hebben. Comte is ondanks zijn aanzienlijke genialiteit niet aan deze valkuil ontsnapt. Hoe zit het met de epigonen? Zullen we filosofen adviseren om naar de school van de wetenschappers te gaan? Dat is duidelijk een absolute noodzaak, wat ik ten stelligste onderschrijf. Maar we moeten niet misleid worden over de verwachtingen van de wetenschappelijke opleiding van de filosoof aangezien deze opleiding zo moeilijk is dat het bijna onmogelijk is om, tenzij door wetenschapper en dus sterk gespecialiseerd te worden, in te zien hoe de filosoof tegelijkertijd deze exactheid en algemeenheid met elkaar kan combineren. Welke definitie valt dus te geven van de filosofie? Waar moet deze nieuwe specialisatie om vragen, gegeven de steeds toenemende wetenschappelijke specialisatie? Als alles wat we tot hiertoe gezegd hebben correct is, lijkt het mij onmogelijk dat men deze vraag op meer dan één manier zou kunnen beantwoorden.

De filosofie kan en moet niets toevoegen aan dat wat de wetenschappers ons zeggen. Het zijn de wetenschappers die de wetenschap in zijn geheel maken,

hetzij in potentie, dan wel in act. Ze leveren alle materie, en men hoeft deze noodzakelijkerwijs verspreide materie alleen haar systematische vorm te geven zonder er iets aan te veranderen of toe te voegen, want deze vorm is volledig in deze materie ingesloten. Onder hun schijnbare versnippering vormen de wetenschappen dé wetenschap. De filosofie bestaat uit het oppikken en het tot bewustzijn brengen van deze eenheid. Kortom, ze is positieve wetenschap. In de huidige stand van zaken zijn enkel wetenschappers competent en als enige bij machte om zich uit te spreken over alles wat de kennis over de werkelijkheid betreft. Enkel zij weten hoe ze de methoden moeten uitoefenen die tot nu toe vruchtbare resultaten hebben opgeleverd; en elke procedure die vruchtbare resultaten kan opleveren op het gebied van kennis, komt onmiddellijk en per definitie zelf in de wetenschappelijke methode terecht. Is wetenschap iets anders dan het voortdurend onderzoeken en verfijnen van deze procedures? Kan het zichzelf zelfs anders omschrijven?

Een filosofie die absoluut positief is kan dus niet anders gedefinieerd worden dan als het systeem van de positieve wetenschap. Die uitdrukking, hoewel zeer analoog qua vorm, is qua wezen en geest helemaal tegengesteld aan de definitie van filosofie die vaak wordt gegeven en verbonden is met Comte: de systematisering van wetenschappelijke kennis. Die tweede definitie geeft echter aan de filosoof een vaag, maar reëel recht om wetenschappelijke kennis te ordenen en te organiseren naargelang zijn gespecialiseerde gezichtspunten, en er zelf zijn visie en kritiek aan toe te voegen. Bovendien gaat ze ervan uit dat de aldus georganiseerde wetenschappelijke kennis daarmee een harmonieus geheel vormt. Dat komt allemaal neer op slechte metafysica. De filosoof, wil hij absoluut positief zijn, heeft niets toe te voegen aan de wetenschap. De wetenschap vervolmaken is de exclusieve taak van wetenschappers. De wetenschap organiseren, haar van buitenaf systematiseren, komt neer op haar vervolledigen en dat op een nog gevaarlijkere wijze. Uiteindelijk komt stellen dat de wetenschap reeds een goed gecoördineerd geheel vormt erop neer dat ze volledig is. Wat een utopie! De wetenschap is vol met lacunes, twijfels, zelfs tegenstrijdigheden. De onkunde van filosofen hoeft haar, de werkelijkheid zoals we die momenteel kennen, niet logischer te maken dan ze is. De logica en de rede zijn niet de maat van de dingen, maar het zijn de dingen die de maat zijn van onze logica en onze rede. Het systeem van de positieve wetenschap, die wij opvatten als de gehele positieve filosofie, moet de wetenschap zoals ze is respecteren en niet zoals ze zou willen dat ze is. Ongetwijfeld een moeilijke taak. Absolute onpartijdigheid is onmogelijk. Toch is ze verleidelijk. Het is het ideaal van de waarheid, het enige dat de filosoof zichzelf kan voorhouden, en het enige dat tot dusver zonder controverse aan de mensheid is voorgesteld.

Het is waar dat men kan tegenwerpen dat er vragen zijn waarover wetenschappers niets te zeggen hebben. Maar men moet een onderscheid maken. Verwijst men simpelweg naar het wetenschappelijk onderzoek dat nog niet afgesloten is? of bedoelt men zelfs dat het nooit af zal zijn, aangezien onderzoek,

juist zoals het object en het te verkennen universum, oneindig kan zijn? Met die stellingen zouden we het eenvoudig eens zijn. En de duidelijkste stelling van een absoluut positieve filosofie komt juist neer op nooit te geloven dat deze zaken definitief zijn. Het draait steeds om een tijdelijke, momentane zienswijze op het universum. Het bereidt in een eindeloos worden de zienswijze voor van het moment dat zal volgen.

Of bedoelt men dat er vragen zijn die eeuwig en van nature aan het wetenschappelijk onderzoek worden onttrokken? Dit punt kunnen wij niet meer volgen. Het positivisme is een filosofie van de feiten, een filosofie van de ervaring. Absolute profetieën over niet-te-overschrijden grenzen van de kennis, behelzen een a priori metafysica die volgens het positivisme betekenisloos zijn. In feite werden al dit soort profetieën, beginnend bij die van Auguste Comte zelf, al snel achterhaald door de feiten zelf. In al zijn takken doet de huidige wetenschap afstand van de verlegenheid van de 19e eeuw en neemt met vernieuwd geloof de moed op die haar sinds haar eerste stappen heeft gekenmerkt. Daarom impliceert ze een filosofie waarvan ze niet langer te scheiden is. Natuurkunde is geen natuurkunde zonder materie, net zomin als psychologie een psychologie zonder bewustzijn kan zijn. Ik geloof beslist niet dat we op deze manier de deur naar de metafysica openen, zoals sommigen willen concluderen. Het is niet langer op metafysische wijze dat we de kwesties van materie of bewustzijn benaderen, want we plaatsen ze op het terrein van de ervaring en de experimentele controle. We willen niet al deze vragen tegelijk en op een integrale manier oplossen, maar stap voor stap, door benaderende inspanningen die progressief deze vragen situeren en afbakenen. Uiteraard kan men vragen: waar zijn dan die nieuwe theorieën over materie en bewustzijn? Ik heb niet beweerd dat de wetenschap ze reeds heeft uitgewerkt. Ik heb enkel gezegd dat de wetenschap niet afziet van deze opgaven. En het zijn ongetwijfeld deze vragen die, ondanks dat ze steeds verder zullen worden opgehelderd, wellicht nooit een oplossing zullen vinden. Maar men werkt eraan om ze op te helderen. De hypothese in haar wetenschappelijk gebruik, acht niet dat wetenschappers voor zulke vragen moeten terugdeinzen. Meer nog, het lijkt noodzakelijk om aan deze hypothesen te werken, volgens de wetenschappelijke methoden, met behulp van empirische aanwijzingen. Meer hebben we niet nodig om onze beweringen te verantwoorden met betrekking tot een positieve wetenschap die zichzelf niet langer voor de gek houdt, maar heel duidelijk vertrekt van hypothesen en experimentele resultaten, en tot een positieve filosofie, onlosmakelijk verbonden met de wetenschap en de wetenschappelijke methode.

In wezen hebben de *ignorabimus*, de *non possumus*, nooit iemand tevredengesteld. En het zou echt een vreemde arrogantie vergen om op deze manier vooruit te lopen op de toekomst. Men kan geloven dat een vraag nooit op definitieve wijze zal worden opgelost. Maar men kan niet vastleggen dat we geen vooruitgang zullen boeken op het pad dat ons naar de oplossing zou moeten leiden, en dat er geen interesse in vooruitgang op dat vlak zal zijn.

Alleen wetenschappelijke kennis heeft aangetoond in staat te zijn universele instemming te verkrijgen: een noodzakelijke, zo niet de voldoende voorwaarde voor de menselijke waarheid. Enkel zulke stellingen verdienen het om positief genoemd te worden. Een echt positivisme kan er niets aan toevoegen of veranderen zonder zijn naam te loochenen. Positieve filosofie en wetenschap impliceren elkaar dus en vallen exact samen qua inhoud, wat de regel was vóór de vorige eeuw. De rol van de filosoof verschilt – thans – dus alleen van die van de wetenschappers in die zin dat hij de wetenschappers en alle wetenschappers, op alle gebieden van de wetenschap, vraagt naar hun methoden, hun resultaten, en wat zij van deze methoden en resultaten vinden.

Ik dring op dit laatste punt aan, omdat wetenschapskritiek dezelfde vaardigheid vereist als de wetenschap zelf. Enkel de grootste wetenschappers zijn ertoe in staat. Filosofie komt dus volledig voort uit de wetenschap. De filosoof is de historicus van het hedendaagse wetenschappelijke denken. Hij moet de nauwgezette en trouwe historicus zijn. De taak is al zwaar genoeg, omdat wetenschap zich niet volgens eens vaste lijn voltrekt. Ze heeft haar discussies, haar polemieken, haar scholen en haar problemen. Ze vordert te midden van een botsing van ideeën, feiten en mensen. Het is daarom net zo waardevol om verschillen op te merken als gelijkenissen. De ware filosoof, die de positieve geest volgt, zal niet één mens of een school volgen. Hij zal het geheel zoeken, wanneer het tevoorschijn komt. Hij zal de onherleidbare verschillen opmerken en de open vragen, voor zover er überhaupt vragen zijn waarvan men ooit kan zeggen dat ze afgesloten zijn. De filosoof zal ook de mogelijke convergenties opmerken, de evolutie, als die er is. Hoe vaak hebben we – vooral de laatste jaren – de beweringen of de gewaagde beelden van een wetenschapper in een bepaalde richting zien trekken, waartegenover diezelfde wetenschapper vervolgens achteraf krachtig moest protesteren. Hebben we niet al gezien hoe de stellingen van een wetenschapper gezien werden als dé uitdrukking van het wetenschappelijke denken in zijn geheel, waarbij alle alternatieve stellingen werden vergeten of genegeerd, ondanks het feitdat ze soms talrijker en zelfs beter gegrond waren? Ja, we hebben te veel van deze systematische verstoringen gezien, die het overzicht van de hedendaagse wetenschappen verdraaien ten behoeve van een bepaalde metafysica (hetzij naturalisme, hetzij idealisme; het gebeurde in beide richtingen). Het valt daarom niet vol te houden dat de taak die we de positieve filosofie toekennen ofwel onbelangrijk ofwel te gemakkelijk te vervullen zou zijn. Het voldoet voor een georganiseerd en collectief werk, temeer daar het voortdurend zal moeten worden herwerkt, zo niet opnieuw gedaan worden, en nog meer aangezien het een uitgebreide wetenschappelijke eruditie vereist die toelaat goed te begrijpen zonder te verraden. Het kan daarom het onderwerp zijn van een welomschreven specialiteit.

Er is nog een belangrijke reden voor deze noodzakelijke specialisatie, die ik elders heb uiteengezet.⁵ Wetenschappers benaderen filosofische vragen, zelfs degenen die ze het meest gewillig benaderen, slechts op een gedeeltelijke en heel

speciale manier. Het valt makkelijk in te zien dat ook dit het gevolg is van arbeidsdeling. Om rechtstreeks samen te werken in de door de wetenschap geïmpliceerde algemene filosofie is het absoluut noodzakelijk om zich te hebben overgeleverd aan een speciale cultuur, die op zichzelf zeer boeiend is en bedoeld is om de geest, de zin en de precieze positie van de filosofische problemen te geven. Dit zijn op hun beurt feiten en om ze te bestuderen vereist een positieve en experimentele houding een direct contact, voldoende kennis van de evolutie van filosofische ideeën, een werkelijke ervaring [*expérience*].

Hoewel de aldus begrepen filosofie een breed en voortdurend terugtrekkend actieterrein heeft, zou men haar kunnen beschuldigen niet meer dan een weloverwogen en systematische registratieklus te zijn. Dan ziet men echter haar pedagogisch nut en haar toepassingen voor de algemene cultuur over het hoofd, die men nooit uit het oog mag verliezen. Als de positieve filosofie in elk tijdperk de synthese van kennis, methoden en hypothesen tot stand tracht te brengen en uit te breiden tot nieuwe organisaties, dan is het niet alleen om een inventaris op te maken – waarvan wetenschappers bovendien de eersten zijn die hiervan de behoefte voelen, in verband met specialiteiten die niet de hunne zijn. Het is vooral zo dat ze een humanisme wil zijn, in de hoogste zin van het woord, in de betekenis die het had tijdens de renaissance. De wetenschap kan niet zonder dat ‘humanisme’ overleven, want het is haar noodzakelijke atmosfeer, want haar algemene geest wordt erdoor en ervoor gevormd. De gespecialiseerde wetenschappen kunnen dat onderwijs, die algemene cultuur, niet aanleveren. Ze zouden een bekrompen, en zelfs schadelijkere cultuur aanleveren, dan een die onverschillig staat tegenover de wetenschap, of zelfs gericht is tegen haar, op voorwaarde dat de cultuur, in deze tegenstelling, goed geïnformeerd blijft. Als een bepaalde wetenschap niet kan leven zonder deze algemene hypothesen en opvattingen, het voornaamste instrument van haar ontdekkingen, dan kan de wetenschappelijke geest alleen al zijn kracht hebben als zij gebaseerd is op de algemene hypothesen en opvattingen die door de wetenschap als geheel worden gesuggereerd. Ze zijn voor de wetenschap, in de brede zin van het woord, wat de eerste zijn voor elke specifieke wetenschap.

Maar er valt meer te zeggen. En hier is het nodig om, zonder al te veel aan te dringen omdat er nog geen werk in die richting is verzet, vragen aan te pakken die, hoewel de wetenschap er niet direct om geeft, toch direct betrekking hebben op haar toekomst, tenminste als we nadenken over wat de mensheid nodig heeft en wat ze van de wetenschap kan verwachten. Deze vragen zijn ook nauw verbonden met de algemene cultuur en de menselijke opvoeding.

Het doel van wetenschap is elke vorm van antropomorfisme vermijden. Maar in feite vragen we ons altijd af wat de menselijke betekenis is van deze absoluut onzelfzuchtige en zo ontmenselijkt mogelijke kennis. Het menselijk leven voltrekt zich nooit zonder een aantal algemene vragen te stellen die het rechtstreeks aangaan. Die vragen beantwoorden aan een positieve behoefte van de mensheid. Het is niet door de weigering ze te stellen dat we deze behoefte

opheffen, omdat een behoefte niet onderdrukt kan worden; ze wordt bevredigd. Om een positieve geest te beoefenen in verband met algemene vragen rond het menselijk leven, de menselijke bestemming, dient men deze vragen niet a priori proberen op te lossen, noch op zuiver imaginaire en kunstmatige wijze, noch via haar tegendeel, instinctief en traditioneel. Eerder draait het om onszelf de vraag stellen of de kennis waarover we het eens zijn – en dit is niets anders dan wetenschappelijke kennis – ons echt kan helpen; en draait het om het bepalen van deze hulp. De grondlegger van het positivisme [Auguste Comte] was zich terdege bewust van deze eis van de menselijke natuur. Maar ook daar schijnt hij de vraag beter te hebben gezien dan het antwoord, want hij heeft ze beantwoord door het vormgeven van een nieuwe religie [van de Mensheid] waarvan de mislukking een feit is.

Ik denk dat een positieve filosofie betere dingen te doen heeft dan, nadat we een volledig overzicht verkregen hebben over onze kennis en onze onwetendheid, vervolgens een nieuwe verwarring tussen beide te veroorzaken. Haar rol is deze nieuwe vragen onderzoeken zoals alle andere vragen, in het licht van het wetenschappelijk onderricht, dat wil zeggen in het licht van de waarneming en het experiment, met geen ander doel dan de waarheid, in ieder geval zoveel mogelijk waarheid, te zoeken en te verlangen.

Tegen de neigingen van een bepaald pragmatisme moet worden opgemerkt dat de behoeften van het spirituele leven in feite niet losstaan van vragen die door menselijke nieuwsgierigheid worden opgeworpen en die beantwoord moeten worden. Men bevredigt een geest niet door te zeggen: geloof dit, want het is nuttig. Die propositie is zelf immers absurd, door haar absolute onnut. Omdat de geest ofwel niet vraagt om een reden om te geloven en het dan verstandig is om niets tegen haar te zeggen, of als zij erom vraagt, is dat omdat zij twijfelt, en we zullen haar alleen tevreden stellen via iets van de orde van kennis en waarheid. Nut verantwoordt geen overtuiging die de eigen geldigheid in twijfel trekt. Integendeel, dat maakt haar juist verdacht. En religies begrijpen dat zo goed dat ze zich allemaal als een systeem van waarheden voordoen. Daarom moesten ze bepaalde vormen van pragmatisme veroordelen die beweerden hun bondgenoten te zijn. Positieve filosofie moet daarom proberen op de vragen waarvan de mensheid geen afstand wil en kan doen in waarheid antwoord te geven. Het moet proberen ze te beantwoorden met niets in het hoofd behalve het bereiken of benaderen van de waarheid. En volgens haar principes zal ze de waarheid vinden in de aanwijzingen van de wetenschap. Maar aangezien deze aanwijzingen zich niet rechtstreeks tot deze vragen richten, zal de filosofie ze erin moeten zoeken. De studies die betrekking hebben op het psychische leven, in het bijzonder het sociale en religieuze leven, zouden hier, wanneer ze verder ontwikkeld zijn, enkele waardevolle leidende ideeën moeten opleveren.⁶

Ik wil niet zeggen dat positieve filosofie eropuit moet zijn ons binnenkort een systeem van religieuze overtuigingen te verschaffen. Het is een geheim van de toekomst om te weten of de wetenschap ooit in staat zal zijn “de mensheid te

geven wat het ontbreekt: een symbool en een wet,” zoals [Ernest] Renan het mooi uitdrukt.⁷ Tot op de dag van vandaag zijn filosofieën, het werk van de individuele verbeelding, er nooit in geslaagd om op het onderwerp van de menselijke bestemming een antwoord te formuleren dat even algemeen aanvaard en duurzaam is als religies dat doen. Maar zou een filosofie dat niet kunnen bereiken, als ze vertrekt van een werk dat even collectief is en evenzeer de algemene instemming weet te bereiken, als de wetenschap in zijn huidige evolutie? Deze nieuwe filosofie lijkt op een latente manier te worden voorbereid in een groot aantal werken en projecten die leven in de huidige tijd. Het lijkt de echo te zijn van een hele beschaving, die van de wetenschap niet alleen intellectuele, maar bovenal praktische en vitale middelen eist, en wier organisatie steeds meer door wetenschappelijke toepassingen beïnvloed wordt. Deze wetenschappelijke filosofie zou daarom niet van bovenaf en op een individuele en transcendente manier worden opgebouwd. Het zou een collectief werk zijn, niet alleen van degenen die expliciet bijdragen aan de systematisering ervan, maar ook van al degenen die impliciet het materiaal leveren. Het zou daarom nauwelijks lijken op de oude pogingen, in de stijl van Comte.

Maar zelfs als het waar zou zijn dat ze niet zou slagen in deze taak, was het niet zozeer naar deze zaak waar ik naar verwees wanneer ik stelde dat de wetenschappelijke synthese, die rechtstreeks van wetenschappers werd verzocht, nog een andere taak had voor de menselijke cultuur, het humanisme, in de meest volledige en hoogste zin van het woord. Ik wilde alleen maar zeggen dat een positieve filosofie het probleem van de menselijke bestemming en de zin van het leven zou moeten bestuderen in het licht van onze wetenschappelijke kennis, met name van onze psychologische en sociologische kennis, met enkel de objectieve waarheid op het oog, dat wil zeggen de resultaten van waarneming en experiment. En zonder zelf een antwoord te geven, in het geval dat een antwoord uitblijft, zou ze heel goed kunnen concluderen, naast andere oplossingen, om de sociale cohesie te bewaren via een liberaal en tolerant evenwicht tussen de religieuze overtuigingen die zich openbaren in het individuele geweten en, in hun effecten, in de behoeften van het gemeenschappelijke leven. In die zin zouden de conclusies leiden tot een aanmoediging en een cultuur van het religieuze gevoel, *lato sensu*,⁸ en van gevoelens die bij bepaalde gewetens dezelfde rol kunnen spelen. Het is bovendien⁹ mogelijk dat nieuwe, uiterst coherente sociale vormen erin slagen het religieuze gevoel te vervangen door andere factoren (ontleend aan de vereniging bijvoorbeeld¹⁰). Ze zouden dan ongetwijfeld nieuwe antwoorden opleggen rond vragen over de zin van het leven: in navolging van de psychologie, de moraalwetenschap en de technische toepassingen ervan, zou de filosofie deze nieuwe antwoorden moeten formuleren, al was het maar om elke vorm van mysticisme aan banden te leggen.¹¹ Betreffende deze talloze mogelijke hypothesen – waarvan er bovendien verschillende gedeeltelijk compatibel zijn, zoals de eerste en de laatste die ik zojuist heb geformuleerd, kan niets a priori worden beslist; het is vanuit de wetenschappen, de condensatie van goed begrepen

ervaringen, dat een positieve filosofie de onderdelen van de oplossing kan verwachten. Maar in haar eeuwige zoektocht moet ze zonder ophouden deze taak in haar achterhoofd houden, hoe zwaar die ook mag zijn. Bovenal, en dit is waar we in het bijzonder op aandringen, mag ze de interesse in het gevoelsleven niet verliezen. Dit is de diepe basis van ons bewuste leven, de eminente bron van onze handelingen, zoals onderwezen door de hedendaagse psychologische wetenschap. Waarom zou je het verachten ten gunste van een exclusief intellectualisme, bekrompen, oppervlakkig en allesbehalve positief?

Conclusies

Kortom, er is een wijze van filosoferen die het verdient wetenschappelijk genoemd te worden, omdat de wetenschappen noodzakelijkerwijs en altijd filosofische ideeën impliceren, omdat wetenschap een filosofie op eerder expliciete dan latente wijze impliceert. De wetenschappelijke filosofie is geen speciale wetenschap die wetenschappelijke methoden toepast op andere objecten dan die van de gewone wetenschappen. Het is het hoogtepunt en de voortzetting in het denken van wetenschappers, waar het zich het minst verbergt, van het wetenschappelijk werk zelf. Tussen dit werk en dat van de wetenschap is het verschil niet kwalitatief, maar graadueel, en de grens is nergens erg duidelijk - in tegenstelling tot de stellingen van het oude positivisme. - Een positivisme dat zijn naam waardig is, in onze tijd, een positivisme dat niet terugdeinst voor enige feitelijke noodzaak, een absoluut positivisme moet streven deze wetenschapsfilosofie te identificeren door op de studie van het wetenschappelijk denken de hedendaagse methode en historische kritiek toe te passen, die in feite zijn eigen methode is. Vanuit deze wetenschappelijke gedachte zal het eenheid zoeken – en verschillen of hiaten. Ze zal zich dan afvragen welke indicaties en welke lessen ze uit deze eerste resultaten kan trekken voor de algemene cultuur van de menselijke geest, en in het bijzonder voor de problemen van het leven en de menselijke lotsbestemming, zoals die altijd zijn ontstaan uit en in hun algemeenheid zijn opgelegd aan doordachte nieuwsgierigheid, gekleurd met de nuances van de tijdelijke contingenties.

Voor zover deze positieve filosofie niet zal proberen verder te gaan dan wat de wetenschap haar toestaat te bevestigen of te anticiperen door de hypothese (binnen de grenzen waar deze nuttig kan zijn, dat wil zeggen binnen de grenzen waarbinnen de regels die wetenschappers aan het gebruik van de hypothese toewijzen), en voor zover zij zich altijd zal baseren op de solide basis die de wetenschap van dat moment verschaft, door te wijzen op haar onzekerheden en tekortkomingen, kan deze positieve filosofie met recht wetenschappelijke filosofie genoemd worden. Ze kan terecht ook, als tendens, doctrine en systeem, tegenover de metafysische filosofie worden geplaatst. Metafysica verwijst naar de filosofieën die afzien van de indicaties van de wetenschap, die ze verdraaien tot een willekeurig materialisme of naturalisme, en ten slotte die ze voor altijd

ontoereikend noemen, maar geloven dat ze ze kunnen overtreffen met een andere methode die in waarheid superieur wordt geacht aan de wetenschap zelf. Er is maar één methode die zich op een paar specifieke punten heeft bewezen: de wetenschappelijke methode. Trouwens, bestaat er geen tegenstrijdigheid tussen de stelling dat de waarheid noodzakelijkerwijs één of anders onbestaand is en de stelling dat om haar te bereiken, er meerdere en diverse methoden zijn?

Zijn filosofen die een metafysica bedenken die boven en naast de wetenschap staat in wezen niet, hoe getalenteerd of geniaal ze ook zijn, vergelijkbaar met kunstenaars die alleen tevreden zijn door een archaïsche vorm aan te nemen, een soort van prerafaëlitische filosofen? Ze ontlenen hun methode, hun manier om problemen te kaderen en te ontrafelen, van de wetenschappers van driehonderd jaar geleden, zelfs van tweeduizend jaar geleden en meer, een methode en manier die toen slechts de natuurlijke en noodzakelijke uitbreiding van de wetenschappelijke houding was. In de naam van deze weg vindt de metafysicus de wetenschappelijke houding van vandaag banaal en droog. Ze willen haar realisme, dat altijd slechts het sentiment van de huidige waarheid is, vervangen door een idealisme dat slechts het onvolmaakte realisme van het verleden is. Met als gevolg dat de metafysische methoden nauwelijks meer zijn dan de overblijfselen van wetenschappelijke methoden die minder geschikt zijn voor hun doel, of zelfs reeds veroordeeld worden door de ervaringen die ermee zijn opgedaan. Absoluut positivisme moet, net als de filosofie van weleer, ernaar streven niets anders te zijn dan de wetenschap van deze tijd. Bovendien zal ze de metafysica's niet verachten, die, als feiten, zichzelf als zodanig opleggen om te worden onderzocht als de uitbreiding van bepaalde neigingen en misschien van bepaalde menselijke behoeften. Maar door ze alleen als feiten te beschouwen en ze te bestuderen vanuit een wetenschappelijk standpunt dat erbij past, zal ze zichzelf erboven bouwen. En hun nut en rol zal zo zijn als binnen de grote Grieks-Latijnse filosofische traditie, die op dit punt duidelijk tegengesteld is aan de 19e-eeuwse metafysica die uit het Duits idealisme volgt. Hun nut en rol zal bestaan uit het vormgeven van de algemene opvoeding en cultuur die de wetenschap met zich meebrengt; het omvormen, in het belang van de wetenschap zelf, van de algemene geest tot de moderne wetenschappelijke houding.

Noten:

1 [Noot van vertalers: Deze tekst verscheen oorspronkelijk als Rey, A., 'Vers le positivisme absolu', in: *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 67 (1909), p. 461-479.]

2 Om elke dubbelzinnigheid de pas af te snijden, geef ik voor eens en voor altijd aan dat ik het woord filosofie in zijn gebruikelijke betekenis hanteer. Het zijn de algemene vragen die ofwel betrekking hebben op de normatieve kritiek van onze kennis en wetenschappelijke methodes, ofwel op een totale en systematische weergave van het universum. Ik plaats onder deze laatste categorie ook vragen rond het lot van de mens en de zin van het leven, aangezien ze ervan afhankelijk zijn. Filosofie en wetenschap precies

afbakenen zie ik als een onmogelijke opgave, aangezien wetenschap zelf alle filosofisch relevante elementen aanlevert en er geen andere kennisbronnen zijn buiten de wetenschap. Enkel de algemeenheid van het standpunt kan een ietwat onbepaald en gradueel verschil aangeven tussen deze twee onscheidbare termen, beide slechts verwijzend naar de belangeloze zoektocht naar waarheid. Ik zal in deze tekst proberen aan te tonen dat de wijsbegeerte qua geest en inhoud enkel kan en moet neerkomen op het systeem van positieve wetenschappen, dat wil zeggen: de positieve wetenschap.

3 [Noot van vertalers: Théodule Ribot (1839-1916) was een van de grondleggers van de experimentele psychologie in Frankrijk. Hij is vooral bekend omwille van een aantal overzichtswerken over de Engelse en Duitse psychologie waarin hij ook voor een duidelijk onderscheid tussen filosofie en psychologie pleitte. Hij richtte het tijdschrift *Revue philosophique de la France et de l'étranger* in 1876 op.]

4 [Noot van vertalers: Rey heeft hier waarschijnlijk de vroege atoomtheorie van zijn tijd op het oog. Met name de ontdekkingen van J.J. Thompson (1856-1940) en Jean Perrin (1870-1942) van het bestaan van het elektron. Maar wat toen nog actueler was, was de precieze afleiding van het getal van Avogadro door Perrin in 1908 op basis van het werk van Albert Einstein. Dit zou Perrin in 1926 ook de Nobelprijs opleveren.]

5 [Noot van vertalers: Rey lijkt dit punt op meerdere plaatsen te maken. Naast zijn *La théorie de la physique dans les physiciens contemporains* (1907) kan ook verwezen worden naar Rey A., 'Ce que devient la logique', in : *Revue philosophique de la France et de l'étranger* 57(1904), p. 612-625 (p. 622).]

6 De grote fout van alle tot dusverre voorgestelde systemen die filosofie en religie willen harmoniseren, die een theoretische moraal of een filosofische religie willen uitwerken, was om het probleem vanuit een kosmisch standpunt te bekijken. In werkelijkheid is het door een vreemde verwarring dat we in staat waren te beginnen zoeken in de wetenschappen of in de constructies die betrekking hebben op het materiële universum, zoals naturalisme doet, naar fundamentele aanwijzingen met betrekking tot behoeften die puur psychisch en sociaal zijn. Ik ben ervan overtuigd dat de vraag enkel kon, zo niet opgelost, dan toch in zijn ware gedaante verschijnen als de studie ervan zal vertrekken vanuit het oogpunt van de psychologische en sociologische wetenschappen. Zij zijn degenen die de ervaringsgegevens met betrekking tot deze vragen bestuderen. Het kosmologische standpunt kan pas achteraf worden betrokken, als dit eerste onderzoek uitwijst dat dat kan en moet gebeuren.

7 [Noot van vertalers: Ernest Renan (1823-1892) was Frans filosoof en schrijver. Hij is vooral bekend omwille van een aantal historische werken over het christendom, maar schreef ook een studie over wetenschap *L'Avenir de la science* (1890) waarin hij ook onder meer het idee van wetenschap als ontstaan in het 'Griekse mirakel' verder populariseerde. Het citaat komt uit : Renan E., « L'Avenir de la science (1890) », in: Renan, E., *Œuvres complètes de Ernest Renan*, tome. III, Parijs, Calmann-Lévy, 1947, p. 752.]

8 Ik zeg: een evenwicht tussen overtuigingen, omdat ik denk dat het onwaarschijnlijk is dat een geloof dat analoge elementen oproept zoals die van onze huidige religieuze overtuigingen voortaan universele suprematie kan verwerven. Eenvoudiger gesteld, geloof ik niet in de universele triomf van een van de huidige denominaties, en zie ik ze eerder geleidelijk aan kracht inboeten. Ze zijn in feite het product van, en daarom ook aangepast aan andere sociale stadia. Hoewel sommige van hen hebben bewezen in staat te zijn tot diepgaande transformaties en nieuwe aanpassingen, zouden voor hen nog radicalere transformaties noodzakelijk zijn, waartegen het verzet aardig oploopt, want de radicale transformatie en de totale vernietiging staan soms dicht bij elkaar.

De optie waarover ik hier spreek is qua opvatting vergelijkbaar met die van [Jean-Marie] Guyau in zijn *Irréligion de l'avenir* [1887], maar positiever. Guyau voorspelt dat religie een zuiver individuele zaak zal worden, een volledig innerlijke cultuur. Wij voorzien hier een algemene bescherming van religieuze tendensen, in naam van sociale eisen, een positief gebruik van religies, – om terug te vallen op de uitdrukking van [Ferdinand] Brunetière. [Noot van vertalers: Jean-Marie Guyau (1854-1888) was een Frans filosoof en dichter, die qua gedachtengoed nauw aansloot bij het positivisme. Ferdinand Brunetière (1849-1906) was een Frans literair criticus die, oorspronkelijk een positivist en vrijdenker, zich in 1895 tot het katholicisme bekeerde. Rey alludeert hier met « utilisation positive des religions » waarschijnlijk op Brunetières boek, *Sur les chemins de la croyance: L'Utilisation du positivisme* (1905).]

9 En dat is wat ik momenteel als minder onwaarschijnlijk zie.

10 [Noot van vertalers: Rey verwijst hier waarschijnlijk naar het zogenaamde statuut van associations culturelles, de religieuze verenigingen die een legaal statuut kregen na de wet van 1905 die de scheiding van Kerk en Staat invoerde in Frankrijk.]

11 Het is belangrijk op te merken dat, in Griekenland en Rome, als we hun sociale cohesie inderdaad als religieus kunnen benoemen, de heidense religie verschilde van wat we vandaag onder religie verstaan. Mysticisme was zo goed als uitgesloten. Het was op geen enkele manier gericht op wat het hoogste doel is van moderne religies, en wat hen hun sociale waarde verschaft, namelijk om in het individu een innerlijk leven te vormen dat één en organisch is, een algemene opvatting die leidt tot een algemene houding ten opzichte van het leven. En toch bezaten de oude samenlevingen, met een zeer grote samenhang, een zeer vergaande harmonie, via dit 'morele naturisme'. Dit feit kan nog steeds nieuwe horizonten en oplossingen openen, waaruit blijkt dat de algemeenheid, de eenheid van de oplossing, van de sterk coherente organisatie van het bewustzijn misschien niet onvermijdelijk is.